

השכמת בית המדרש

[מאמר של נחום מ. ברונזניק. מתוך: המעין, טבת תשנ"ח]

מונח זה מופיע במאמרו של ר' יוחנן: ששה דברים אדם אוכל פירותיהן בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא, ואלו הן: הכנסת אורחין וביקור חולים... והשכמת בית המדרש וכו'. לפי הרווח פירושו: ההקדמה לבוא בבוקר לבית המדרש.

אך פירוש זה אינו מתיישב במונח הזה לפי ההוספה "שחרית וערבית", שבנוסח הסידורים בברכת התורה של ברכות השחר, שהרי לגבי תלמוד תורה בערבית אין חשיבות בהקדמה לבוא אלא בהישארותו של הלומד בבית המדרש עד שעה מאוחרת בלילה.

פירוש זה קשה גם במאמרו האחר של ר' יוחנן שם: גדולה הכנסת אורחין כהשכמת בית המדרש דקתני [מפנין אפילו ארבע וחמש קופות של תבן ושל תבואה] מפני האורחים ומפני ביטול בית המדרש. אם הכוונה של השכמת בית המדרש היא לבוא מוקדם בבוקר לבית המדרש, איך מוכח שהכנסת אורחים גדולה כהשכמת בית המדרש, מן המשנה האומרת שמותר לפנות תבן או תבואה כדי לעשות מקום תורה או להכנסת אורחים. הרי במשנה מדובר על מניעת ביטול בית המדרש ביום השבת ולא על מניעת ביטול ההשכמה בבוקר לבית המדרש, ולכן אולי זאת גדולה מהכנסת אורחים.

כדי לעמוד על משמעו של מונח זה עלינו להעמיק חקר בשימושו השונים של הפועל הזה במקרא ובלשון חכמים. בנוסח של התפילה על היציאה מבית המדרש נאמר: מודה אני לפניך... ששמת חלקי מיושבי בית המדרש ולא שמת חלקי מיושבי קרנות שאני משכים והם משכימים... אני עמל והם עמלים וכו'. בנוסח שבירושלמי נאמר: אני עמל והן עמלין אני שוקד והן שוקדין וכו'. מחילוף לשון זה נראה שהפועל "משכים" משמש כנרדף לפועל "שוקד" במובן מתמיד במלאכתו באופן קבוע, שכן זאת היא הוראתו של הפועל "שוקד". לפי אבן ג'נאח בספר השרשים, ערך שקד: עניינו ההתמדה והדביקה. כך גם אבן עזרא בפירושו לפסוק, "לשקד על דלתותי" (משלי ח, לד): הטעם, על ההרגל והקביעות בבתי החכמה. וכך מביא הרמב"ם בפירושו המשנה שלו למאמר: הוי שקוד ללמוד תורה (אבות ב, יד): עניינו הרגל ותמידות. ובפירושו רבינו יונה שם: שיקבע עצמו ללמוד תורה. לכן כדאי לציין שמבחינה זו יש לראות את התואר "מתמיד" בעברית המאוחרת כשם נרדף מוצלח לתואר "שקדן" בימי חז"ל.

בהוראת השקידה משמש הפועל "משכים" בדרש על הפסוק, "עברו משכיות לבב" (תהלים עג, ז). במדרש תהלים שם נאמר: הרבה נתתי להם יותר ממה שהם מבקשין, יש שהיה משכים להיות בעל זמורה עשית אותו שלטון. יש שהיה משכים להיות שלטון עשית אותו שר הצבא, העברת עליהם על כל מה שהיו משכימין. וכך היא הגי' בילקוט מכירי לתהלים שם. כאן לא ניתן לפרש "משכים" על פי הוראתו הרגילה של פועל זה, אלא יש לפרשו בהתאם להוראת השקידה כפי המשתמע מן ההקשר שם. ובכן פירושו של הביטוי "משכים להיות" הוא: שוקד להיות.

אמנם אף ניתן לפרש את הביטוי הזה בדרך אחרת. הבלשנים נחלקו אם הפועל "לשחר" המשמש בהוראת הביקוש מוצאו מן השם "שחר" (התחלת הבוקר) או שהוא בא משורש הומונימי נפרד שאין לו קשר סימנטי לשם "שחר". לפי הדעה שיש קשר אטימולוגי בין שניהם היה מקום לומר שגם הפועל "משכים" משמש כדוגמת הפועל "משחר" במשמעות מבקש. ברם, השערה זו אינה מבוססת די צורכה, כי אין השוואה גמורה בין השם "שחר" שמשמעו ראשית הבוקר לבין הפועל להשכים שמשמעו לקום מוקדם בבוקר, שעיקר הוראתו היא הקימה המוקדמת ולא הענין של ראשית הבוקר, ולכן נראה שיש להעדיף את הפירוש הראשון.

על פי הוראת השקידה של הפועל "משכים" מתאפשר לנו לפרש בדרך נאותה ביטוי סתום בתפילתו של ר' אלעזר לאחר שסיים את תפילת העמידה: יהי רצון מלפניך... ותקננו בחבר טוב ויצר טוב בעולמך, ונשכים ונמצא יחול לבבנו ליראה את שמך". את הביטוי הסתום "ונשכים ונמצא יחול לבבנו" מפרש רש"י: שלא יתגבר עלינו יצר הרע בהרהורי הלילה לסור מאחריך ביום אלא כשנשכים בכל בוקר נמצא לבבנו מייחל לך. פירוש זה רחוק מכמה צדדים. האחד, תפילה כזו מתאימה לתפילת ערבית ולא לתפילת שחרית שעליה מדובר כאן כנראה. השני, העיקר חסר, כי לא נזכר אפילו ברמז ענין הרהורי לילה. השלישי, אם כי הרהורי לילה עלולים להביא את האדם לידי קרי, אך אין זה גורם קרוב העשוי להביא את האדם לסור מאחרי ה' ביום שלאחריו.

לכן נראה שהפועל "ונשכים" משמעו כאן "ונשקוד". את שני הפעלים "ונשכים ונמצא" יש לתפוס כשני פעלים מאוחדים שהאחד משמש את השני כדוגמת "אל תרבו תדברו" (שמ"א ב, ג), שפירושו: אל תרבו לדבר,

וכדוגמת "לא אוסיף עוד ארחם" (הושע א,ו), שפירושו: לא אוסיף עוד לרחם. כדומה לכך, "לא יוסיף יבא בך" (ישעיה נב,א), שפירושו: לא יוסיף לבוא בך. וזה הפירוש בפסוק "אכן השכימו השחיתו כל עלילותם" (צפניה ג,ז), כפי שיתבאר בהמשך. בהתאם לכך, הכוונה של הביטוי הנדון היא: שה' יתקן אותנו ביצר טוב ובכך נשקוד להשיג (=ונמצא) את שאיפת ליבנו האמיתית, והיא, ליראה את שם ה'. מן הראוי להוסיף שההדגשה היא על המלה "ונשכים", דהיינו ונשקוד, שכן הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים. אך לעומת זאת, אף לגבי ענין יראת שמים יש תוקף לכלל "הבא ליטהר מסייעין אותו", ולכן ר' אליעזר ביקש שה' יסייע בידו בהתקנת יצר טוב בו מכיון שרצון ליבו האמיתי הוא ליראה את ה', ושהוא מוכן לשקוד על ביצועו של רצון זה למעשה במציאות.

גם במקרא משמש הפועל "השכם" כפועל עזר בהוראת השקידה, דהיינו ההתמדה בעשייתו של דבר. כך נתפרשו הביטויים בספר ירמיה: "השכם ודבר" (ז,ג); "השכם ושלח" (ז,כה); "השכם והעד" (יא,ז); "השכם ולמד" (לב,ג). והכוונה, שעשה כל אחד ואחד מהדברים האלה בשקידה והתמדה, וכזאת מתפרש הפסוק, אכן "הסכימו השחיתו כל עלילותם" (צפניה ג,ז), שהם שקדו והתמידו בהשחתת כל מעשיהם. על פי הוראה זו מתפרשת בדרך נוחה המלה הסתומה "משכים" בביטוי, "סוסים מיזנים משכים היו" (ירמיה ה,ח), שהם התנהגו כסוסים נואפים, והיו שוקדים ומתמידים בכך.

בהתאם לכל האמור נראה שיש לפרש את המונח "השכמת בית המדרש" במובן השקידה וההתמדה באופן קבוע בבית המדרש. מעתה דומה ענין השכמת בית המדרש לענין מניעת ביטול בית המדרש, שכן הכוונה היסודית בשתייהן היא השקידה ללמוד תורה בבית המדרש דרך קבע. ולכן ההוכחה של ר' יוחנן מן המשנה: מפנין אפילו ארבע וחמש קופות של תבן... מפני האורחים ומפני ביטול בית המדרש מכוונת ונכונה.

להגדרה זו של המונח השכמת בית המדרש יש יסוד בפסוק "אשרי אדם שומע לי לשקד על דלתותי יום יום" (משלי ה,לד), שנדרש על דלתות בית המדרש, ושכנראה שהוא הפסוק שעליו מבוסס מאמרו של ר' יוחנן, שהשכמת בית המדרש היא אחת מן הדברים שאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא. גם בסידור צלותא דאברהם מניח שזהו הפסוק שעליו מבוססים דברי ר' יוחנן, אלא משום שהוא תפס את המונח הזה במובנו הרווח, דהיינו לבוא מוקדם בבוקר לבית המדרש, לכן נתקשה בפירושה של ההוספה "שחרית וערבית" שבסידורים, כי מה ענין ההשכמה בקשר לערבית. אמנם לפי פירושו יש מקום גם להוספה זו, והיינו, השקידה וההתמדה בבית המדרש באופן קבוע גם בשחרית וגם בערבית.

לסיכום: השכמת בית המדרש, פירושה: השקידה על התורה בקביעות בבית המדרש.